

GOTTFRIED KELLER VE 19. YÜZYIL İSVİÇRESİ

— I —

Zeki Cemil ARDA*

ÖZET

Alman Edebiyatı Realizm ekolü yazarlarından İsviçre'li Gottfried Keller'in eserlerinin oluşmasına etki eden siyasi, toplumsal ve ekonomik sorunların başlıcaları burada incelenmektedir. 1854'e kadar olan bu olayların başlıcaları dini görüş ayrılıklarından doğan çatışmalar, fabrikalaşma ve buna karşı tutucuların, el zanaatkarlarının davranışları ile ülkenin coğrafi görünümünün ziraatte yarattığı olumsuz etkiler yüzünden yoksulluk çeken köylüler ve işsizlik nedeniyle özellikle Güney Amerika'ya yapılan göçler gelmektedir. Daha sonra bir bayrak ve bir Anayasa etrafında birleşmenin, düşünce ve inanç hürriyetlerinin sağlanmasının yazarın özellikle "Der grüne Heinrich" (Yeşil Heinrich) romanının oluşmasına etkileri gösterilmeye çalışılıyor. Bu olaylar hiç kuşkusuz yazarın 1854'e kadar yazdığı pek çok kısa hikayesinde de irdelenmiştir. Bu makale Gottfried Keller'in çağdaşı yazarlar üzerinde araştırma yapacak olanlara bir katkıda bulunacak bir model metindir.

ZUSAMMENFASSUNG

In diesem Beitrag werden die politischen, gesellschaftlichen und wirtschaftlichen Ereignisse der Schweiz bearbeitet, die auf die Entstehung der Werke Gottfried Kellers gewirkt haben. Die wichtigsten Ereignisse in der Schweiz bis 1854 waren hauptsächlich die kämpferischen inneren Auseinandersetzungen wegen Glaubensunterschiede, die zwischen den Fortschrittkaempfer und der konservativen Richtung, der Widerstand von Handwerkern und die Auswanderung-besonders nach Südamerika — wegen landwirtschaftlichen Krise sowie Elend und Arbeitslosigkeit. Anschliessend werden die Einflüsse der Ereignisse wie z.B. die unter einer Fahne und durch ein Grundgesetz vereinheitliche Nation, die Gedanken — und Glaubensfreiheit — besonders auf den weltbekannten Roman des Dichters "Der grüne Heinrich" dargestellt. Die Vorkommnisse hatten zweifelsohne auf die anderen Erzählungen des Dichters, die bis 1854 veröffentlicht wurden, starke Wirkung. Dieser Beitrag soll eine modellhafte Hilferstellung für die Behandlung weiterer Werke aus der Zeit Gottfried Kellers leisten.

Alman Edebiyatı Tarihinde gerçekçilik akımı yazarlarından Gottfried Keller (1819-1890) ülkemizde "Yeşil Heinrich" romanıyla tanınmaktadır. Gottfried Keller

* Dozent an der pädagogischen Fakultät der Anadolu Universität in Eskişehir.

doğru bir gözlemci, dürüst bir anlatımcı olarak gerçekçi yazarlar arasında büyük bir ün kazanmıştır. Onun en önemli yanı ise eserleriyle toplumunu , yani çağının özellikle İsviçre'deki toplumunu eğitmek için gösterdiği çabadır. Eserlerinde gerçek olana yakınlığı çok kısa bir uzaklıkta olan, siyasi ve sosyal olaylara burada kısaca değineceğiz. Böylece onun gerçekçiliğini daha iyi görebilmemiz mümkün olacaktır. Bu olayları iki büyük bölümde incelememiz gerekiyor:

1. *Yeşil Heinrich* romanının oluşumuna etki eden, İsviçre'deki siyasi ve sosyal olaylar (1854'e kadar)

2. *Martin Salander* romanının oluşumuna etki eden, İsviçre'deki siyasi ve sosyal olaylar (1854-1886)

Yazar sansüre rağmen bu gerçeklere eserlerinde yer verebilmiş, yorumlamış ve isabetli görüşlerini yapıcı bir biçimde belirtmişti. Eserlerinde yer alan bu olaylara o günlerde yayımlanmış gazeteler, dergiler ve kitaplardan alıntılarla kanıtlamak istiyoruz.

19. yüzyılı siyasi yönden değerlendirenler onu "devrimler" asrı olarak tanımlamaktadır. Albert Hauser bunlar hakkında şunları anlatıyor: "Endüstri devrimi bu sırada en hızlı bir tempoyla yayılmaya başlar. İlime, iktisada ve tekniğe yönelik medeni bir toplumun durmadan ve olumlu bir şekilde gelişimi fikri büyük bir inançla etrafı sarıyordu"¹ Bu yeni toplumu oluşturan anlayış ise Tenbrock'un da belirttiği "yeni gerçekçilik anlayışı" dır. Fritz Martini'nin 19. yüzyılı "toplumsal savaşların, krizlerin sürüp gittiği"² bir asır olarak nitelemesine, Migros Gesellschaft'in çok değerli bir yayını olan *Die Schweiz* isimli eserde bu konuya açıklık getirilerek, "19. ve 20. Yüzyıllarda iktisad tarihinde hakim olan konu endüstrileşmedir. Bu olayın göze çarpan belirtileri imalat sürecinde makinaların, su ve buhar gücünün girişi ve fabrikaların kurulmasıdır"³ denilmektedir.

19. yüzyılda büyük aşamalar gösteren makinalaşma, asırlardır hükmünü sürdüren insan gücünün yerini almaktaydı. Bu durum bazı kimseler için insan gücünün ve kimliğinin tehdit edilmesi anlamına geliyorken, bazıları için de insanlık için yapılan olumlu adımlar olarak değerlendiriliyordu. Keller eserlerinde makinalaşmaya karşı çıkmamıştır, bu olguyu sevmiş ve desteklemiştir: "Toplumun değiştirilmesi yeni bir üst tabakanın ortaya çıkarılması, siyasi devrimler, burjuva devletinın meydana getirilmesi"⁴ dir.

19. asır makinalaşma çağı olarak toplumların hareketini sağlayan, yeni oluşumlara yol açan, iktisatçılara ve sosyologlara göre "toplumsal patlama" (Bevölkerungsexplosion)⁵ çağıdır. Toplum bu zaman diliminde bunalımlarla karşı karşıya gelmiş, bunları yenme ve kurtulmayı başarmış, yıpranmışsa da "yeni bir toplum düzenine"⁶ kavuşmuştur.

1 Hauser, Albert. *Über das wirtschaftliche und soziale Denken Gottfried Kellers*, Zürich, 1963, s. 3.

2 Martini, Fritz: *Zur Theorie des Romans*, Stuttgart, 1964, s. 294.

3 Migros Gesellschaft: *Die Schweiz*, Luzern, 1975, s. 95.

4 Aynı eser, s. 95-96.

5 Aynı eser, s. 96.

6 Aynı eser, s. 96.

Şimdi de perspektifimize İsviçre'yi alalım ve 1848 yılından itibaren yaşanan toplum olaylarını izleyelim:

Makinalaşmanın yarattığı en büyük olay, toplum hareketleriydi. Bunun başında "göçler" gelmekteydi. Göçler İsviçre'nin komşu olduğu ülkelerde büyük çatışmalara neden olurken, İsviçre'de "barış ve huzur" vardı: "1848-1849 daki fırtınalı yıllarda İsviçre bir barış ve huzur adasıydı. Oysa, Fransa, İtalya, Avusturya ve Almanya'yı inkılap ateşi sarmış, İtalyanlar ve Almanlar millî birlik için mücadele ediyorlardı."⁷ Eduard Fueter aynı konuya değinerek İsviçre'nin o günlerdeki durumunu şöyle ifade ediyor: "Savaş bittiğinde insanlık kendisini sanki korkunç bir deprem felaketi geçirmiş bir dünyada buldu. Her şeyin harabeye döndüğü muazzam bölgeler, ülkeler, bunların arasında mucize olarak hiç bir zarara uğramadan kalmış bir ada."⁸

Burada sözü edilen "savaş", bir yıl önce İsviçre'nin içinde bulunduğu "iç savaş"tı: "1847 güzünde İsviçre'de partikularizm savaşı ortaya çıktı. Bu radikallerle tutucular arasında olan bir iç savaşı. Bunu radikaller kazandı."⁹ Savaş sonrasında İsviçre'deki tablo aynı olayı yaşayan diğer ülkelerinkinden farklı değildi: "Yıkılmış, yakılmış ve ayakta kalabilmiş olanlar iç içe ve yanyana karmakarışık bir haldeydi."¹⁰ İşte böyle bir dünyayı yaşayan Keller, 1848'deki bu durumu "Günlüğü" nün 5 Ağustos tarihli yapığında şöyle anlatıyor: "Çağ benliğimi demir kollarıyla sarıyor. Bir volkan gibi, içimde kıyametler kopuyor."¹¹ Kendisini tamamen bu yüzyılın getirdiği yeniliklere kaptıran Gottfried Keller, bunu günlüğünün 2 Mayıs 1848 tarihli yapığına şöyle yazmış: "Kalbim sevinçle çarpıyor bu çağın insanı olduğumu düşündükçe."¹² Ondaki bu sonsuz sevincin nedeni makinalaşmayla gelen ve Fueter'in de belirttiği gibi "dünyanın çehresi(nin) değişti(ği)"¹³ "insanın değer kazanması, yüceltilmesi" kısacası "Ümit dolu bir gelecek"ti.

1848'den itibaren İsviçre'nin çehresindeki değişiklikler nasıldı? Söze ilkin köylerden şehirlere göç olayı ile başlamak istiyoruz. 19. yüzyılın bu karakteristik görünüşü İsviçre için de geçerli miydi? Buna tarihçiler kesinlikle "hayır" demektedir: "Kırsal bölgelerden kaçış ve şehire akın olayları diğer endüstri ülkelerine göre İsviçre'de hemen hiç görülmedi. Tarihi (Ancien Regime) zamanındaki dağılık yerleştirme ve enerji teknolojisi (su gücü) gibi iki büyük neden yüzünden endüstri özellikle kırsal bölgelerde gelişti; madencilik ve metalürji endüstrisi İsviçre'de diğer ülkelerdeki gibi büyük yığılma merkezleri meydana getirmede."¹⁴ Teknolojinin belli merkezlerde toplanmayıp bütün yurt çapında dağıtılması bunahımları önlemiştir. İsviçre 19. yüzyılın ortalarında endüstrileşme bakımından diğer ülkelerle kıyaslandığında şöyle bir tablo gösteriyordu: "XIX. yüzyıl ortalarında İsviçre, Avrupa'nın en hızlı

7 Bohnenblust, Ernst: *Geschichte der Schweiz*, Zürich, 1974, s. 443.

8 Fueter, Eduard: *Die Schweiz seit 1848*, Zürich/Leipzig, 1928, s. 1.

9 Hasch, Kathe: *G. Kellers "Grüner Heinrich" als Bildungsroman des dt. Realismus*, Doktora tezi, Hamburg, 1939, s. 21.

10 Fueter, aynı eser, s. 1.

11 Keller: *Tagebuch und Traumbuch*, yayım. Walter Muschang, Basel, 1942, s. 46.

12 Muschang, Walter: *Über G. Kellers Tagebuch u. Traumbuch*, Önsöz, s. 21.

13 Fueter: Aynı eser, s. giriş.

14 Migros: Aynı eser, s. 99.

endüstrileşen ülkesi sayılıyordu. Bu bir rastlantı değildi.¹⁵ İsviçre coğrafi durumu bakımından ele alındığında ziraata elverişli toprakları bakımından hayli zayıftır. Bu durum insanlar bakımından doğal bir tehdit değerindeydi. Yazarlar eserlerinde bu doğal tehdite yer vermişlerdir: "Şunu da belirtmek gerekir ki İsviçre topraklarının büyük bir kısmı (yüzde 22.6 sı) çoraktır."¹⁶ Bunun anlamı "yiyecek sıkıntısı, açlık tehlikesi" demektir. Keller eserlerinde bu korkunun giderilmesi için de çaba harcamaktadır. Yeşil Heinrich romanında sık sık "ekmek kavgasından" söz eden Keller, bunun ortadan kaldırılması için "iş sahibi olmak"tan söz ederek, kurtuluşun bilinçli olarak çalışmakla mümkün olabileceğini vurgulamaktadır. Dağlar ülkesi İsviçre'de buğday açığının öncelikle giderilmesi gerekiyordu: "Hiç olmazsa buğday ihtiyacının altıda biri yurtdışından ithal edilerek giderilmeliydi ve işte bu ithalat için ticaretin ve endüstrinin geliştirilmesi gerekiyordu."¹⁷ İthalat için "para" gerekiyordu; böylesine fakir bir ülkenin bunu sağlaması için kurtuluş yolu olarak asrın yeniliğini, makinalaşmayı ve endüstri akımını benimseyip dört elle sarılması gerekiyordu: "İşte kısmen de olsa, bu mahrumiyetten doğan endüstrileşme, İsviçre'de kendine özgü bir şekilde oldu."¹⁸

Şimdi de o yıllardaki toplumsal yaşama bir göz atalım: "Şunu da belirtelim ki işte bu yönetimde hissesi olan ailelerin yani büyük toprak ağalarının ve lonca teşkilatları olan zanaatkarların yanısıra, gündelikçiler ve fakirlerin meydana getirdiği dar geçimli aileler de bulunmaktaydı."¹⁹

Keller ve çağdaşı Jeramias Gotthelf eserlerinde bu değişik yapılar gösteren aileleri bütün ayrıntılarıyla göstermişlerdir. İkisinin de üzerinde durdukları konu bu fakir tabakanın kalkınması, yüceltilmesi, insanca yaşayabilecek bir düzeye çıkarılmalarıydı. Her ikisi de bu toplumun "ağzı" olarak bu olumsuzluğu devlete duyurmaya çalışmıştır. Ayrılan tarafları ise Keller'in kurtuluşu "İnsan önce iş-güç sahibi" olarak, "çalışmak" suretiyle; daha iyiye gidileceğini savunurken; Gotthelf her şeyi önce Allah'tan; daha sonra "devletten" ve en sonunda da "zenginlerden" bekler. Herkesin kendi kaderine, alınyazısına razı olmasını öğütler: Nasılsan öyle kal, öteki dünyada Allah seni ödüllendirecektir. İşte bu görüşe Keller karşı çıkmaktadır: Mademki dünyadayız, yaşamı, insanı mutlu edecek şekilde güzelleştirmeliyiz. Tanrı'ya bu dünyada, onun güzelliklerinden, nimetlerinden yararlanarak, daha da yürekte inanarak yaklaşalım.

Çalışmayı ve para kazanmayı savunarak önce maddi yaşamın düzeltilmesi gerektiğine inanan Keller insanın "tok karınla Tanrı'ya daha büyük bir sevgiyle yaklaşacağı" görüşündedir.

O güne kadar çeşitli, bağımsız eyaletler halinde yönetilen İsviçre'ye daha bütünleştirici bir yönetim gerektiği fikri kısa zamanda gelişir. Keller ve çağdaşı yazarların çoğu bu fikri halka indirmekte büyük rol oynamışlardır. Birbirinden farklı yönetilen İsviçre toplumunu bir kanunun etrafında, bir bayrak altında birleştirmek

15 Fueter: Aynı eser, s. 12.

16 Aynı eser, s. 12.

17 Aynı yerde

18 Aynı yerde

19 Migros, aynı eser, s. 126, 127.

gerekliyordu. Bu 1848 anayasasının kabul edilmesiyle mümkün olur: "1848 Anayasa'sı geniş ölçüde endüstrileşme ile birlikte meydana gelen yönetici kesimin eseri idi."²⁰ İstenilen büyük adım atılmış ve başarılmıştı. Ama Anayasa gene de zenginlerin, fabrikatörlerin yanında daha çok yer almıştı. Halk için getirilen yenilikler şöyle açıklanıyordu: "... Her kanton vatandaşı İsviçre vatandaşı olarak kabul ediliyor ve herkese aktif ve pasif seçme hakkı tanınıyordu. Yerleşme serbest bırakılmıştı. Basın hürriyeti, dernek kurma hürriyeti, ibadet serbestisi garanti edilmişti."²¹

Keller'in eserlerinde mücadelesini yaptığı düşünce hürriyeti sonunda bu Anayasa ile getirilmişti. Gene onun mücadele ettiği "dinin hakimiyeti" Anayasa ile sona erdirilmişti. "Cezvit tarikatı yasaklanıyor ve dini rütbeye sahip kişilerin Federal devletin resmi makamlarında görev alamayacağı belirtiliyordu."²² Böylece Keller'in eserlerinde savunduğu ve pek çok kişiler tarafından idealler olarak nitelendirilen bu istemler, gerçekleşebilirliğini de kanıtlamış oluyordu. Keller'in bu konudaki görüşlerini Carl Winter şöyle değerlendiriyor: "...İsviçre'li (yazar) Keller'in haklı olarak belirtmesi ve bunu iyi bir gelecek için hem dönüm, hem de çıkış noktasını oluşturduğunu savunması yerindedir."²³ Bu kanun maddelerinin ve yeniliklerin en kısa ve en çabuk bir yolla halka indirilmesi gerekiyordu. Halkın bu yolda eğitilmesi gene yazarlara düşen en güç bir görev oluyordu. Gerçekten de şair ve toplum ilişkisi işte böyle bir zeminde en etkili şekilde kendisini göstermekteydi: "... bu güne kadar inanılması güç olan şeyler meydana gelmişti. Şair ve vatandaş bu devlet müessesinde bir bütün olmuştu."²⁴ Yazarlar ve özellikle Gottfried Keller elele sorunların duyurulmasına, devletin uyarılmasına, ortamın düzeltilmesine çalışmışlardır. Bu problemler her milleti ilgilendiren sorunlardı, şu halde onların eserleri bütün insanlık için geçerliydi: "Keller'in hayatta iken özellikle gençlik yıllarında tartışma konusu yaptığı sorunların çoğu bu gün bile ilginç ve hiç azalmadan devam eden güncel sorunlardır."²⁵ diyen Carl Winter, Keller'in gerçekliğinin ve isabetli görüşlerinin önemini bir kez daha vurgulamış oluyor.

Ekonomik bunalımlar:

Bundan önceki bölümde İsviçre'nin ziraate elverişli topraklar bakımından fakirliğine değinmiş ve bunun sonucunda halkın da içinde bulunduğu kötü duruma kısaca değinmiştik. "Gündelikçi işçiler", çocuk ve kadınların fabrikalarda çok kötü koşullarda çalışmaları", "küçük el sanatkarlarının acıklı duruma düşmeleri" yeni ekonomik sorunlardan bir kaçı idi. Ziraat ve fabrikalar gene zenginlerin elindeydi. Tarihçi Fueter bu konuda Keller'in eserlerinde sergilenen sahnelere ışık tutan şu açıklamada bulunuyor: "Ticaret tamamen onların elindeydi. Ayrıca kredi veren özel sandıklar da hakimdiler. Şehirdeki küçük esnaf ve zanaatkarlar ekonomik varlıklarını sürdürebilmek için (eskinin bu hükümler) ailelerinin verecekleri krediler

20 Aynı eser, s. 99.

21 Dürrenmatt, Peter: *Schweizer Geschichte*, Zürich, 1963, s. 514, 515.

22 Dürrenmatt, aynı eser, s. 515.

23 Winter, Carl: *Gottfried Keller*, Bonn, 1971, s. 12.

24 Nadler, Josef: *Literaturgeschichte der deutschen Schweiz*, Leipzig Zürich, 1932, s. 361.

25 Winter, aynı eser, s. 12.

için onların eline bakıyorlardı."²⁶ Bu durum köylerde de değişik değildi. "Özellikle İsviçre'de şehirlerde uzun süredir ağırlığını hissettiren varlıklı orta sınıf, paralarını çiftliklere yatırıyor. Çünkü 19. yüzyıl ortalarındaki raporlardan bu çiftliklerin girtlağa kadar borçlanmış oldukları anlaşılmaktadır."²⁷

Keller ve Gotthelf bu konulara sık sık değinmişlerdir, gün geçtikçe daha da fakirleşen köylülerden söz ederler. Hatta genelde bir fakirleşme yaygın edebiyat konusu olmuştur. Gotthelf köy ağalarını (eski aristokratları) destekler, çünkü onlar olmazsa fakir köylüye kim kredi, tohumluk verecek, dilenenleri kapıdan çevirmeyecek? Oysa Keller bu anlayışı yıkmıştır, çağın anlayışı (Zeitgeist) artık Gotthelf'in belirttiği gibi değildir. Fakirliğin oluşumu bilinirse, yani hastalığın nedeni bilinirse, tedavisi mümkündür. Zengin olmayı, refah ortamını Keller de ister, asla zenginlerin servetinin millileştirilmesini, fakire, fukaraya dağıtılmasını ve bunu isteyen zihniyeti desteklemez. İsteddiği, iş alanlarının açılması, herkese iş verilmesi, herkesin refah ortamını kendisinin yaratması görüşindedir²⁸.

"Martin Salander" romanının içeriğinde de bu olgu vardır. Fakirken çalışarak zengin olan ve refah ortamına ulaşan "ilk yabancı işçi"nin hikayesidir. "Küçük işçi çocukların ve kadın işçilerin" acıklı durumlarını eserlerinde değinen Keller, onlarla ilgili görüşlerini ancak "Günlük"üne yazabilmiştir: "Hayır artık sömürücülere meydan verilmemelidir."²⁹ Bunun için de çaba gösteren Keller bankaların ve borsanın kurulmasını da destekler, Fueter bu konuda şunları belirtiyor: "Büyük ve tamamen usulüne uygun çalışan kanton bankaları hemen hemen hiç yoktu, ayrıca İsviçre'de borsa da bulunmuyordu. Kamu yararına verilen kredi diye bir şey yoktu."³⁰ Var olan şey ise: faizcilikti. Topraklarını ipotekleyen ve borçlarını ödeyemeyen köylüler³¹ ve "faizci parabalaları" ülkenin her yanında görülüyordu. "... su gücü ile çalışan modern fabrikalar kırsal bölgelerden veya eski sömürgelerden gelen sülalelerin elinde"³² olmasına rağmen, Keller bu olguya karşı değildi; ama "çocuk işçileri" ve kazanç bir büyük sorundu: "1830'larda Zürih'te yarım kiloluk bir ekmek alabilmek için, bir işçinin iki saat çalışması gerekiyordu, 1880'lerde ise bir saat çalışması yetiyordu."³¹ Bunu eserlerinde büyük bir titizlikle işleyen Keller, olayı "Habsucht" (Açgözlülük) olarak nitelemekte ve bunun önemini de belirtmektedir. Tarihçi Fueter bunu onaylamaktadır: "... fabrika işçileri arasında dayanışma hemen hemen hiç yoktu."³²

Yeni fabrikatörler, eski aristokrat ailelerle bir noktada işbirliği yapıyorlardı: finansman. Bu yüzden birbirlerini destekliyorlar, nüfuzlarını genişletiyorlar ve ekonomik yönden yönetimi etkiliyorlardı; Devlet finansman gücünü çekiyor: "Rotasyon devrini aratmayacak derecede devlet bütçesinde iktisad yoluna başvuruldu. Bu uygulama onüç bölgede yapılıyordu. Öylesine ileri gidildi ki haddinden fazla servet

26 Fueter: aynı eser, s. 16.

27 Aynı eser, s. 16.

28 Keller, *Tagebuch u. Traumbuch*, ayrıca bakz. Winter: aynı eser, s. 146.

29 Keller: *Tagebuch*, 3 Mayıs tarihli yaprak.

30 Fueter, aynı eser, s. 16.

31 Hauser, aynı eser, s. 4 ve 10.

32 Fueter, aynı eser, s. 16-17.

vergesi alınmaya başlandı.³³

Yapılan zamlar artık şikayet konusuydu. "Der grüne Heinrich" romanında anne alış-veriş yaparken "pahalılıktan söz ederken, şikayetçi olmakta", böylece Keller halkın içinde bulunduğu durumu böylece dile getirirken, eseri de belgesellik niteliğine yeni bir olgu ekliyordu.

Demiryolu şebekesinin henüz ele alınıp gerçekleştirilemeyişi de diğer bir sorundu. Bunun önemini eserlerinde vurgulayan Keller demiryolu ve istasyon betimlemeleriyle sorunun kamu taşımacılığı ve insanları birbirine yaklaştırması bakımından yararını her zaman övmüştür.

---

33 Aynı yerde, s. 19.